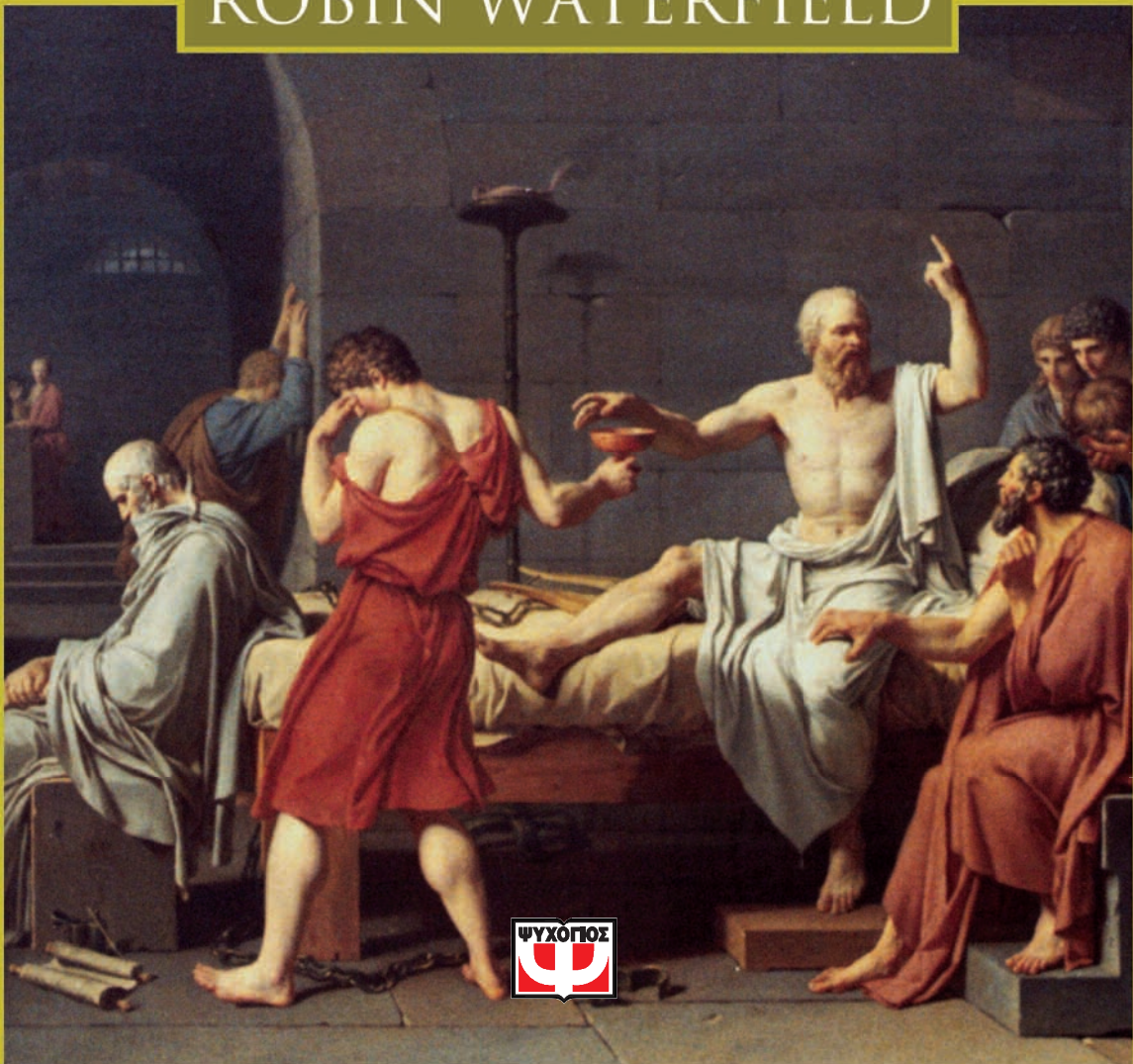

ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Η ΖΩΗ ΤΟΥ, Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ

ROBIN WATERFIELD

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: WHY SOCRATES DIED – DISPELLING THE MYTHS

Από τις Εκδόσεις Faber and Faber, Λονδίνο, 2009

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Σωκράτης – Η ζωή του, ο θάνατός του**

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Robin Waterfield

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Θεοδώρα Δαρβίρη

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Μαρίνα Τσαμουρά

ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Ηλίας Μασούρης

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Μερσίνα Λαδοπούλου

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ι. ΠΕΠΠΑΣ ΑΒΕΕ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Κωνσταντίνα Παναγιώτου & ΣΙΑ Ο.Ε.

© Robin Waterfield, 2009

© Χαρτών: András Barezny, 2009

© Πίνακα εξωφύλλου: CORBIS/APEIRON PHOTOS,

Ο θάνατος του Σωκράτη, του Jacques-Louis David, 1787.

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2010

Πρώτη έκδοση: Απρίλιος 2010

ISBN 978-960-453-701-3

*Τυπώθηκε σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά
και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.*

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.

Έδρα: Τατοΐου 121

144 52 Μεταμόρφωση

Βιβλιοπωλείο: Μαυρομηχάλη 1

106 79 Αθήνα

Τηλ.: 2102804800

Telefax: 2102819550

www.psichogios.gr

e-mail: info@psichogios.gr

PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.

Head office: 121, Tatoiou Str.

144 52 Metamorfossi, Greece

Bookstore: 1, Mavromichali Str.

106 79 Athens, Greece

Tel.: 2102804800

Telefax: 2102819550

www.psichogios.gr

e-mail: info@psichogios.gr

ROBIN WATERFIELD

ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Η ΖΩΗ ΤΟΥ,
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ

*Μετάφραση:
Θεοδώρα Δαρβίση*

Οι νεοελληνικές μεταφράσεις των χωρίων έργων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων που παρατίθενται, προσαρμοσμένες όπου χρειάστηκε, είναι από τα εξής έργα: «Οι Έλληνες» των εκδόσεων Κάκτος· Ξενοφών, *Απολογία Σωκράτους* από τη σειρά «Μέλαινα Χολή», εκδόσεις Άγρα, Αθήνα, 2000· Ανδοκίδης, *Περί των Μυστηρίων* από το «Ανθολόγιο Αρχαίων Ελληνικών Κειμένων», Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα, 2006· Ευριπίδης, *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*, Θανάσης Παπαθανασόπουλος, Αθήνα, 2004· Ευριπίδης, *Ικέτιδες* από τη σειρά «Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο», εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα, 1993· Πλάτων, *Πρωταγόρας* Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1981, και *Ξενοφών, Απομνημονεύματα*, μετφρ. Κώστας Βάρναλης, εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1939. (Σ.τ.Μ.)

*Για την Κάθριν
αέρα στα πανιά μας*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος Εικόνων και Χαρτών	11
Πρόλογος και ευχαριστίες	13
Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ	
1. Ο Σωκράτης στο δικαστήριο	31
2. Πώς λειτουργούσε το σύστημα.....	54
3. Η κατηγορία της ασέβειας	72
ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ	
4. Ο Αλκιβιάδης, ο Σωκράτης και το αριστοκρατικό περιβάλλον	97
5. Λοιμός και πόλεμος.....	120
6. Η άνοδος και η πτώση του Αλκιβιάδη	146
7. Το τέλος του πολέμου	172
8. Ο Κριτίας και ο εμφύλιος πόλεμος	199
ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ	
9. Συμπτώματα αλλαγής	223
10. Αντιδράσεις κατά των διανοουμένων	246
Η ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ	
11. Σωκρατική πολιτική	271
12. Ένας κόκορας για τον Ασκληπιό	297
Χρονολόγιο.....	317
Γλωσσάριο	320
Σημειώσεις	325
Βιβλιογραφία	349
Ευρετήριο	370

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΧΑΡΤΩΝ

ΕΙΚΟΝΕΣ

1. *Προτομή του Σωκράτη*
(DE 002607 (RM). Museo Capitolino, Ρώμη/Corbis)
2. *Προτομή του Αλκιβιάδη*
(ALG 216937, Galleria degli Uffizi, Φλωρεντία/Alinari/The Bridgeman Art Library)
3. *Ο Σωκράτης αποσπά τον Αλκιβιάδη από τις ερωμένες του*
Αντόνιο Κανόβα, (Kunsthalle, Βρέμη, Leihabe der Bundesrepublik Deutschland, 1981. Φωτογραφία: A. Kreul, Kunsthalle, Βρέμη)
4. *Αρχαϊκή Ερμαϊκή Στήλη*
(Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα.
© Υπουργείο Πολιτισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων)
5. *Όστρακα με το όνομα του Αλκιβιάδη*
(Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αθήνα,
P4506, P7310, P19077, P29373 και P29374)
6. *Ο θάνατος του Σωκράτη*
Τζαμπετίνο Τσινιαρόλι, (Szépművészeti Múzeum, Βουδαπέστη)
7. *Ο θάνατος του Σωκράτη*
Jacques Philippe Joseph Saint-Quentin, 1762, λάδι σε καμβά,
(Σχολή Καλών Τεχνών, Παρίσι)
8. *Ο Σωκράτης*
(Από τοιχογραφία στην αρχαία Έφεσο, του 1ου αιώνα π.Χ.)
9. *Η θεά Αθηνά Πρόμαχος· ο Σωκράτης*
Λεωνίδα Δρόσης (μαρμάρινα γλυπτά του 19ου αιώνα)

ΧΑΡΤΕΣ

Α. Η Αθηναϊκή Αγορά, περ. 399 π.Χ.

Β. Η Ελλάδα και η Μικρά Ασία

Γ. Κεντρική Ελλάδα

Δ. Σικελία και Κάτω Ιταλία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ολοι έχουν ακούσει για τον Σωκράτη, και μολονότι ενδέχεται οι πληροφορίες τους για τον συγκεκριμένο άνθρωπο να είναι ελάχιστες ή και μηδαμινές, γνωρίζουν σίγουρα πως θανατώθηκε από τους συμπολίτες του τους Αθηναίους το 399 π.Χ. Τα γεγονότα γύρω από το θάνατο του Σωκράτη έχουν αποκτήσει συμβολικό χαρακτήρα –είτε ως αντικείμενο συζήτησης είτε ως θέμα αναπαράστασης είτε ως απλή αναφορά– ανάλογο μ’ εκείνον που σχετίζεται με το θάνατο, περίπου τετρακόσια χρόνια αργότερα, ενός Ιουδαίου προφήτη ονόματι Γιεχσοούα. Στην πραγματικότητα, οι δύο δίκες και οι εκτελέσεις των κατηγορουμένων συχνά συγχέονται στη σκέψη των ανθρώπων, με αποτέλεσμα και ο Σωκράτης συχνά να αναδεικνύεται ως ένα είδος μάρτυρα – ένας καλός άνθρωπος τον οποίο θανάτωσαν για τις πεποιθήσεις του ή επειδή ήταν ένα ξεχωριστό άτομο σε μια κολεκτιβιστική κοινωνία, ή κάτι ανάλογο. Αν κάνετε μια συνδυαστική διαδικτυακή έρευνα για τον Σωκράτη και τον Ιησού θα καταλάβετε το νόημα των λόγων μου. Ο Σωκράτης, ωστόσο, θα ήταν ο τελευταίος που θα άφηνε ένα πολιτιστικό σύμβολο χωρίς να το ερευνήσει, κι αυτό ακριβώς επιχειρώ κι εγώ στο παρόν βιβλίο: να ελέγξω και να αναλύσω όλα τα διαθέσιμα στοιχεία ώστε να κατανοήσω καλύτερα τη δίκη και την εκτέλεση του Σωκράτη, σε μια προσέγγιση πολύ πιο ολοκληρωμένη από άλλες παρόμοιες.

Η δίκη του Σωκράτη αντιπροσωπεύει ένα καθοριστικό σημείο της αρχαίας αθηναϊκής ιστορίας, οπότε μπορεί να λειτουργήσει ως

πρίσμα μέσα από το οποίο θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε μια περίπλοκη αλλά διαχρονικά συναρπαστική και σχετικά άγνωστη κοινωνία. Αυτός είναι κι ο δεύτερος στόχος μου: να παρουσιάσω με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια εκείνο το κομμάτι της αθηναϊκής ιστορίας που θα φωτίσει επαρκώς το υπόβαθρο της δίκης. Διότι δε θα μπορέσουμε ποτέ να κατανοήσουμε τη δίκη αν δεν καταφέρουμε να κατανοήσουμε τον τρόπο σκέψης των Αθηναίων που τον καταδίκασαν σε θάνατο. Αυτό είναι ένα βιβλίο τόσο για την κλασική αθηναϊκή κοινωνία όσο και για τον Σωκράτη, και ειδικά για την κοινωνική κρίση που αντιμετώπιζε η πόλη των Αθηνών τις δεκαετίες που προηγήθηκαν από τη δίκη του Σωκράτη.

Ο Σωκράτης ήταν διάσημος: διασώζονται περισσότερα στοιχεία γι' αυτόν, αλλά και για τον Αλκιβιάδη, τον αγαπημένο του (που επίσης κατέχει περίοπτη θέση στην αφήγηση του παρόντος πονήματος), από ό,τι για οποιαδήποτε άλλη προσωπικότητα της κλασικής Αθήνας. Το αρνητικό είναι πως ο ίδιος ο Σωκράτης δεν έγραψε τίποτα, και σχεδόν το σύνολο των μαρτυριών σχετικά με αυτόν προέρχεται από τους δύο μαθητές του, τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα, οι οποίοι, βέβαια, είχαν δικούς τους στόχους και επιδιώξεις να ικανοποιήσουν. Ένας απ' αυτούς ήταν να εξασφαλίσουν άφεση αμαρτιών για το μέντορά τους – να προτρέψουν τους συμπολίτες τους Αθηναίους να αναρωτηθούν γιατί τον καταδίκασαν σε θάνατο (απ' αυτήν την άποψη, τουλάχιστον, η ομοιότητα με τον Ιησού είναι καταφανής). Άρα, μπορεί να διασώζεται ένας αρκετά μεγαλύτερος αριθμός λέξεων για τον Σωκράτη σε σύγκριση με οποιονδήποτε σύγχρονό του αρχαίο Αθηναίο, ωστόσο η καθεμιά απ' αυτές τις λέξεις πρέπει να ζυγιστεί και να εξεταστεί με προσοχή. Το ίδιο ισχύει για τον Αλκιβιάδη, έναν εντυπωσιακό, επιβλητικό τύπο, που η εικόνα του έχει διογκωθεί στο πέρασμα των χρόνων, με αποτέλεσμα να αντιπροσωπεύει πλέον το πρότυπο του δανδή, του άσωτου και ερωτύλου, που οι πολιτικές φιλοδοξίες του για την επιβολή τυραννίας μπορούσαν να διαγνωστούν από τον ιδιωτικό του βίο. Δεν είναι μόνο το αμφιλεγόμενο υλικό που καθιστά δύσκολο το παρόν έργο αλλά και το γεγονός ότι η αφήγηση εκτυλίσσεται γύρω από μια δίκη. Λόγω της φύσης της αθηναϊκής κοινωνίας

και ιδιαίτερα του νομικού της συστήματος, ελάχιστες από τις δίκες –και σίγουρα καμιά από όσες βασίζονταν σε κατηγορίες για αδικήματα κατά της κοινωνίας όπως αυτές που διατυπώθηκαν σε βάρος του Σωκράτη– στηρίζονταν σε σαφείς καταγγελίες. Κατά συνέπεια, όλα τα στοιχεία πρέπει να ελεγχθούν με σύνεση.

Όπως προανέφερα, ο Σωκράτης δεν έγραψε ποτέ τίποτα, οπότε μπαίνουμε στον πειρασμό να ερμηνεύσουμε τη συμπεριφορά του αυτή ως εύγλωττη έκφραση της δυσπιστίας του απέναντι στον γραπτό λόγο. Είναι αλήθεια πως προτιμούσε την ευελιξία της ζωντανής συζήτησης και τη σπίθα της προλεκτικής γνώσης, η οποία περιστασιακά μεταδίδεται κάτω από τέτοιες συνθήκες, αν και το σημαντικό είναι να θυμόμαστε πως στην εποχή του δε συνηθίζονταν ακόμη η διάδοση ιδεών μέσω του γραπτού λόγου. Εντούτοις, είχε θέσεις και απόψεις τις οποίες πρέπει να ανακαλύψουμε στις σελίδες όλων εκείνων που έγραψαν γι' αυτόν, αφού παραδεχτούμε όμως ότι δε θα είναι ποτέ δυνατό να τις ξεχωρίσουμε απόλυτα από τις θέσεις και τις απόψεις των οπαδών του.

Πάντα θεωρούσα ότι ο ιστορικός Σωκράτης δεν είναι εύκολο να αναβιώσει και επίσης ότι θα ήταν ανόητο να αρνηθούμε πως έριξε μια σκιά στα έργα του Ξενοφώντα και του Πλάτωνα. Οι μελετητές συχνά εμμένουν αισιόδοξα ή απελπισμένα σε μια διάκριση ανάμεσα στον «ιστορικό» Σωκράτη των πρώτων πλατωνικών διαλόγων και το χαρακτήρα «Σωκράτη» που φέρεται να διατυπώνει τις πλατωνικές ιδέες σε μεταγενέστερους διαλόγους. Πλέον δεν ενστερνίζομαι την εν λόγω διάκριση και πιστεύω μόνο πως υπό το φως της ιδιοφυΐας του Πλάτωνα η σκιά του Σωκράτη εξασθενεί· και χρησιμοποίησα τους μεταγενέστερους πλατωνικούς διαλόγους μόνο ως πειστήρια. Επιπρόσθετα, καταφεύγω στη μαρτυρία του Ξενοφώντα πολύ πιο συχνά από ό,τι το έχουν πράξει επιστημονικές μελέτες για τον Σωκράτη τα τελευταία εκατό και πλέον χρόνια – όμως, έχω γκρινιάξει αρκετά* για το ότι πα-

* Δες το άρθρο μου «Xenophon's Socratic Mission» στη μελέτη που έχει επιμεληθεί ο Christopher Tuplin, *Xenophon and His World* (Στουτγάρδη, Steiner, 2004· = *Historia Einzelschrift* 172), 79-113.

ραλείπεται ο Ξενοφών, οπότε το μόνο που θα πω τώρα είναι ότι χωρίς τη συμβολή του δεν πρόκειται ποτέ να σχηματίσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα για τον Σωκράτη ή απλώς για τη δίκη του.

Ο Σωκράτης ήταν φιλόσοφος, από τους πιο σημαντικούς στην ιστορία της ανθρωπότητας. Όπως είναι φυσικό, λοιπόν, στο παρόν βιβλίο καταφεύγω συχνά σε φιλοσοφικά κείμενα. Παρά ταύτα, δε θέλω να πανικοβάλλω τους αναγνώστες που συνδέουν τη «φιλοσοφία» με καθετί «δυσνόητο και περίπλοκο», ή ακόμη και «μάταιο». Καμιά από τις δύο εκτιμήσεις δεν αξίζει στους αρχαίους φιλόσοφους, για τους οποίους άλλωστε η φιλοσοφία δεν ήταν παρά μια πρακτική άσκηση αυτοβελτίωσης. Οι πρώτοι εκείνοι φιλόσοφοι ασχολούνταν με αληθινά ζητήματα, με πραγματικά προβλήματα, άρα δε ματαιοπονούσαν· πολλοί προσπαθούσαν, εν μέρει, να προσεγγίσουν τον μέσο εγγράμματο άνθρωπο, γι' αυτό και δεν έγραψαν με τρόπο δυσνόητο και περίπλοκο. Όπως και να 'χει, τα σωκρατικά έργα του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα θα μπορούσαν να ενταχθούν στην κατηγορία της έξυπνης μυθοπλασίας και όχι των δυσνόητων φιλοσοφικών κειμένων.

Το παρόν βιβλίο, πάντως, αποτελεί ιστορικό έργο που αναφέρεται ακροθιγώς στη σωκρατική φιλοσοφία. Εντούτοις, όταν εντοπίζω πολιτικές ανησυχίες στα λόγια του Σωκράτη, παρουσιάζω μια αναθεωρημένη εικόνα της σκέψης του. Το πόνημα αυτό, ωστόσο, δεν το έχω γράψει ως φιλόσοφος αλλά ως ιστορικός, και από την οπτική γωνία του ιστορικού τα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ ενός πιο πολιτικοποιημένου Σωκράτη είναι άφθονα.

Η περίοπτη θέση που κατέχει ο Σωκράτης οφείλεται, πρωτίστως, στην καταγραφή των γεγονότων της δίκης και του θανάτου του από τον Πλάτωνα. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη εκδοχή, ο Σωκράτης ήταν ένας αγέρωχος φιλόσοφος ο οποίος ενδιαφερόταν αποκλειστικά και μόνο για την αποστολή του να ερευνησει και να προαγάγει βαθύτατα ηθικές αξίες. Πρόκειται, όμως, για μια κατασκευή της πλατωνικής μυθοπλασίας που έχει την εξής ανησυχητική συνέπεια: όπως ο Σωκράτης έχει εξιδανικευτεί πέρα και πάνω από τα κοινά ενδιαφέροντα της ανθρωπότητας, έτσι και η φιλοσοφία του, αλλά και η φιλοσοφία εν γένει (της οποίας

ο Σωκράτης παραμένει ο πατέρας) να θεωρηθεί πως έπρεπε να μελετηθεί έξω από το πλαίσιο της ιστορικής στιγμής. Σαφώς και δεν έχουμε να κάνουμε με μια εντελώς ανυπόστατη άποψη, δεδομένου ότι οι φιλόσοφοι ασχολούνται με αφηρημένες έννοιες και ζητήματα. Εντούτοις, αυτό ενέχει τον κίνδυνο της διαστρέβλωσης αν ο Σωκράτης (και ενδεχομένως όλοι οι φιλόσοφοι) μελετηθεί χωρίς αληθινή γνώση της εποχής του.

Ο Σωκράτης, λοιπόν, ως επιτυχημένος διανοούμενος έχει εμφανιστεί με πολλά και διαφορετικά πρόσωπα, ενώ πνευματικά και καλλιτεχνικά κινήματα τον έχουν οικειοποιηθεί και τον έχουν σμιλέψει ως πρότυπο ή σύμβολο των ιδανικών τους. Αυτή η μυθοπλαστική διαδικασία ξεκίνησε μερικά χρόνια μετά το θάνατό του και συνεχίζεται ως τις μέρες μας. Ένας τρόπος για να περιγράψω το στόχο του παρόντος βιβλίου είναι να πω ότι έχω προσπαθήσει να εντυπώσω στους μύθους, να αποκαλύψω το ιστορικό πρόσωπο και να το τοποθετήσω στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής του. Για τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα, ο Σωκράτης ήταν ένας ηθικός ήρωας, και γι' αυτήν του τη δημόσια εικόνα ευθύνονται, κυρίως, η δίκη και ο θάνατός του. Αυτό το επίχρισμα, που αιώνες ολόκληροι αποδοχής έχουν σπιλώσει και έχουν σκληρύνει, πρέπει να απομακρυνθεί αν επιδίωξή μας είναι να σχηματίσουμε μια όσο το δυνατό λιγότερο παραμορφωμένη εικόνα του Σωκράτη. Μπορεί πράγματι να αποδειχθεί ότι είναι ένας ηθικός ήρωας, ένας σπουδαίος και πρωτοπόρος στοχαστής και ένας από τους θεμελιωτές του Δυτικού πολιτισμού, δεν αποκλείεται, ωστόσο, να αποκαλυφθεί ότι πρόκειται για έναν απλό άνθρωπο με αδυναμίες όπως όλοι μας.

Από τα βασικά εργαλεία που χρησιμοποίησα για να ξύσω το επίχρισμα ήταν η σχέση του Σωκράτη με τον Αλκιβιάδη. Και υπάρχουν έγκυροι, πρακτικοί λόγοι: από όλους τους φίλους και γνωρίμους του Σωκράτη, αυτός για τον οποίο διασώζονται οι περισσότερες πληροφορίες είναι ο περιβόητος Αλκιβιάδης. Είναι, παράλληλα, εξόχως γοητευτική η σχέση ανάμεσα σε δύο τόσο διαφορετικούς ανθρώπους – διαχρονικά αποτέλεσε έμπνευση για ποιητές (όπως ο Χέλντεβριν), γλύπτες (όπως ο Κανόβα) και ζω-

γράφους (όπως ο Ρενιώ). Ο Σωκράτης είχε κατασπαταλήσει τη μικρή του περιουσία, ενώ ο Αλκιβιάδης επιδείκνυε προκλητικά τα πλούτη του· ο Σωκράτης ήταν εγκρατής, ο Αλκιβιάδης τρυφηλός· ο Αλκιβιάδης ήταν ένθερμος ιμπεριαλιστής, πίστευε ολόψυχα στο δίκαιο του ισχυρότερου, ενώ ο Σωκράτης επέμενε πως κανείς ποτέ δεν έπρεπε να βλάπτει το συνάνθρωπό του· ο Σωκράτης εστίαζε στην εσωτερική αλλαγή ως θεμέλιο της ηθικής δράσης στον εξωτερικό κόσμο, ενώ ο Αλκιβιάδης αδιαφορούσε για την ψυχή του και προτιμούσε να κατακτήσει τον κόσμο χωρίς να αλλάξει το παραμικρό. Κι όμως, αποτελούσαν ζευγάρι, κατά κάποιον τρόπο, κι ο Αλκιβιάδης έγινε το όχημα για τις πολιτικές φιλοδοξίες του Σωκράτη. Δε θα κατανοήσουμε τον Σωκράτη αν δεν κατανοήσουμε και τον Αλκιβιάδη· εξ ου και η περίοπτη θέση του στο παρόν βιβλίο.

Δεν ήταν μόνο τελείως διαφορετικοί. Και οι δύο με τον τρόπο τους ήταν ρηξικέλευθοι (κι έτσι κατέληξαν να κατηγορούνται για ασέβεια ή για «αντιαθηναϊκή δράση»· και οι δύο προκαλούσαν θαυμασμό και δέος εξίσου· κανείς τους δεν επεδίωκε να προσαρμοστεί στην πόλη, αντίθετα περίμεναν η πόλη να προσαρμοστεί σ' αυτούς· και οι δύο ήταν κατά μία έννοια εξιλαστήρια θύματα· και οι δύο, τόσο με τα κοινά χαρακτηριστικά τους όσο και με τους αποκλίνοντες τρόπους τους, συγκέρασαν δύο από τις σπουδαιότερες και διαχρονικότερες τάσεις του αθηναϊκού πολιτισμού του 5ου αιώνα – την πολιτική και τη φιλοσοφία.

Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, η πόλη αποδείχθηκε ισχυρότερη. Ίσως να ήταν αναπόφευκτο – τόσο αναπόφευκτο όσο και προβλέψιμο. Στον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη ένας ξεροκέφαλος, εγωκεντρικός νεαρός άντρας συγκρούεται με τον πατέρα του και οδηγείται στην εξορία όπου και σκοτώνεται· στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη ένας δάσκαλος, από τον οποίο ένας νέος μαθαίνει πώς να αιτιολογεί και να αποφεύγει τις συνέπειες όταν ξυλοφορτώνει τον πατέρα του, δέχεται επίθεση από τον οργισμένο πατέρα. Εντούτοις, το έργο του Ευριπίδη παρουσιάστηκε το 428 π.Χ., δεκατρία χρόνια πριν από την πρώτη περίοδο εξορίας του Αλκιβιάδη και είκοσι τέσσερα πριν από τη δολοφονία του, ενώ οι *Νε-*

φέρες παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά το 423, είκοσι τέσσερα χρόνια προτού ο Σωκράτης οδηγηθεί στο δικαστήριο από μια κοινωνία που είχε αυτοανακηρυχτεί «πάτριος πολιτεία».

Αφιέρωσα κάποιον χρόνο στην περιγραφή των σημαντικών προσκομιμάτων που παρουσίασαν τα στοιχεία για τον Σωκράτη και τον Αλκιβιάδη. Παρά τα προσκόμματα αυτά, όμως, πιστεύω πως τα ζητήματα που συνδέονται με τη δίκη του Σωκράτη είναι «ανακτήσιμα» σε αρκετό βαθμό εγκυρότητας, ακόμη κι αν για την ανάκτησή τους αυτή πρέπει να ακολουθήσουμε μια πλάγια οδό η οποία διέρχεται από διάφορες αν και σχετικές απόψεις για την αθηναϊκή ιστορία. Απευθείας διαδρομή δεν υπάρχει λόγω της περιπλοκότητας της δίκης: διακυβεύονταν η ασέβεια κι οι θρησκευτικές καινοτομίες, οι τελευταίες εξελίξεις στην εκπαίδευση, η μοναδική προσωπικότητα του Σωκράτη, ποικίλες προκαταλήψεις εναντίον του ή αναφορικά μ' αυτόν, η πρόσφατη ιστορία, η πολιτική και πολιτικές ιδεολογίες. Εκθέτοντας τα στοιχεία ως κομμάτια ενός παζλ που σιγά σιγά ενώνονται κι αποκτούν μορφή, εκφράζω τις σκέψεις ενός φανταστικού συγκαιρινού του Σωκράτη, ο οποίος, αν είναι πραγματικά αμερόληπτος, αναρωτιέται γιατί ο άντρας εκείνος δικάστηκε και γιατί έπρεπε να πεθάνει. Οι ερωτήσεις που σταδιακά θα διατύπωνε είναι τα μονοπάτια που ακολουθώ στο παρόν βιβλίο.

Η δίκη του Σωκράτη ευκαιριακά έχει προκαλέσει ένα είδος συλλογικής ενοχής, λες και η δικαιοσύνη δε λειτούργησε καλά και καταδίκασε σε θάνατο έναν αθώο. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920, ένας Έλληνας δικηγόρος ονόματι Παπαδόπουλος κατέθεσε στον Άρειο Πάγο αίτηση ακύρωσης της ετυμηγορίας της αρχαίας δίκης. Το δικαστήριο, όπως ήταν φυσικό, απάντησε πως το θέμα αυτό ξεπερνούσε την αρμοδιότητά του· δεν υπάρχει ουσιαστική συνέχεια μεταξύ της αρχαίας αθηναϊκής και της σύγχρονης ελληνικής νομοθεσίας. Όπως και να 'χει, δε θα πρέπει να κατακρίνουμε τους αρχαίους Αθηναίους επειδή καταδίκασαν τον Σωκράτη: όπως ο ίδιος πρώτος παραδέχτηκε, δικάστηκε και κρίθηκε ένοχος σύμφωνα με το νόμο. Αν στο παρόν βιβλίο τον δικάσω για άλλη μια φορά, δε νομίζω ότι θα δυσανασχετούσε.

Αυτό είναι το πρώτο βιβλίο που έγραψα εξ ολοκλήρου στην ελληνική επαρχία όπου διαμένω. Από δω, οι επισκέψεις σε βιβλιοθήκες συνιστούν μια χρονοβόρα και δαπανηρή διαδικασία. Απευθύνθηκα, λοιπόν, σε πανεπιστημιακούς σ' ολόκληρο τον κόσμο ζητώντας ανατυπώσεις των έργων τους και η ανταπόκρισή τους ήταν ευγενική και θερμότατη. Με γενναιοδωρία μοιράστηκαν μαζί μου όχι μόνο τα αποσπάσματα που είχα ζητήσει αλλά και πλήθος επιπρόσθετων πληροφοριών. Είναι πολλοί οι άνθρωποι που συμμετείχαν στην πραγμάτωση αυτού του βιβλίου οπότε θα σας ευχαριστήσω όλους συλλογικά. Συλλογικές ευχαριστίες οφείλω και στο προσωπικό της βιβλιοθήκης του Ινστιτούτου Κλασικών Σπουδών στο Λονδίνο και της Βρετανικής Βιβλιοθήκης, επίσης της Βρετανικής Σχολής στην Αθήνα, της βιβλιοθήκης Blegen της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αθήνας και της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Νότιας Φλόριντα στην Τάμπα.

Θα ήθελα επίσης ιδιαίτερα να ευχαριστήσω για την αλληλογραφία μας πάνω σε διάφορα ζητήματα τους Φίλιπ Μπακλ, Εντ Κάρουαν, Πολ Κάρτλετς, Μπιλ Φέρλι, Ντέμπρα Νέλς, Ρόμπερτ Πάρκερ, Τζέφρι Ράστεν, Στίβεν Τοντ και Τζούλιαν Γουότερφιλντ, καθώς και τον Μάικλ Πάκαλουκ που μου επέτρεψε να αναρτήσω ένα ερώτημα στον ιστότοπό του «Dissoi Blogoi». Ευχαριστώ και το φίλο μου Δημήτρη Περετζή για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις και κυρίως για το θεατρικό έργο του *Αλκιβιάδης Άγιος*, οι περιορισμένες παραστάσεις του οποίου τον Οκτώβριο του 2006 στην *Αθηναΐδα* αποκάλυψαν ένα έργο σπάνιας συναισθηματικής και πνευματικής δύναμης. Επίσης την Έλινορ Ρις και τον Αντρέας Μπερεζνάι για την επιμελή διόρθωση και χαρογοράφηση αντιστοίχως· τους επιμελητές μου Γουόλτερ Ντόνοχιου του εκδοτικού οίκου Faber and Faber στο Λονδίνο, Μπομπ Βείλ του εκδοτικού οίκου Norton στις Ηνωμένες Πολιτείες και Κρις Μπούτσι του εκδοτικού οίκου McClelland and Stewart στον Καναδά.

Αρκετοί πρόσφεραν με γενναιοδωρία το χρόνο τους και διάβασαν το προτελευταίο χειρόγραφο του ολοκληρωμένου βιβλίου

όπως ο Πολ Κάρτλετς, η Κάθριν Ντούναθαν, ο Άντρου Λέιν, η Ντέμπρα Νείλς κι ο Μπομπ Γουόλας. Φαίνεται πως απόλαυσαν την εμπειρία κι εγώ σίγουρα ωφελήθηκα από τα σχόλιά τους. Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στην Κάθριν, με την οποία είμαστε παντρεμένοι στα δύο τρίτα της συγγραφής του. Δεν έχω ιδέα αν αυτό είχε ως αποτέλεσμα να βγει ένα καλύτερο βιβλίο, σίγουρα πάντως εγώ έγινα καλύτερος άνθρωπος.

Λακωνία, Μάιος 2008

Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΣΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ

Την άνοιξη του 399 π.Χ., ο ηλικιωμένος φιλόσοφος Σωκράτης, εξήντα εννέα ή εβδομήντα ετών, δικάστηκε στη γενέτειρά του την Αθήνα. Η αίθουσα του δικαστηρίου ήταν κατάμεστη. Πέρα από τους εκατοντάδες δημόσιους λειτουργούς, υπήρχε κι ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο πλήθος θεατών – φίλοι κι εχθροί του Σωκράτη, ή απλώς περιέργοι που ενδιαφέρονταν να μάθουν ποια θα ήταν τύχη ενός ανθρώπου που για χρόνια είχε πρωταγωνιστήσει στον αθηναϊκό βίο.

Η υπόθεση εκδικάστηκε μάλλον στο κτίριο που οι ανασκαφείς της αθηναϊκής Αγοράς ονομάζουν «Τετραγωνικό Περίβολο», ένα τετράγωνου σχήματος κτίσμα στη νοτιοδυτική γωνιά της Αρχαίας Αγοράς. Μόλις κάθισαν οι δικαστές (όπως ονομάζονταν οι ένορκοι της περιόδου, αν και τα καθήκοντά τους ήταν πολύ διαφορετικά απ' αυτά των σημερινών ενόρκων) και ο ηγεμών επί του βήματος, ο άρχων βασιλεύς, αποφάσισε πως όλα ήταν έτοιμα, ο Σωκράτης και οι κατηγοροί του εισήλθαν από την κεντρική είσοδο του βόρειου τείχους. Το εσωτερικό του κτιρίου, τον καιρό εκείνο, ήταν ένας χώρος αρκετών τετραγωνικών μέτρων. Σε τρεις από τις πλευρές του υπήρχαν έδρανα για τους δικαστές και τους μάρτυρες (αν παρουσιάζονταν) καθώς και για το ακροατήριο, τα μέλη του οποίου διέφεραν από τους πρώτους στο ότι δεν

τους είχαν δοθεί ψήφοι για την ετυμηγορία στο τέλος της δίκης. Στην τέταρτη πλευρά του οικοδομήματος δέσποζαν τα καθίσματα για τον άρχοντα βασιλέα, τους κατηγορούς και τον κατηγορούμενο, και τα αντίστοιχα «βήματά» τους.

Οι τοίχοι είχαν λιτό διάκοσμο και μολονότι παλιότερα δεν υπήρχε οροφή, όταν ξανακτίστηκε μετά την ολέθρια λεηλασία της Αθήνας από τους Πέρσες το 480, προστέθηκε και στέγαστρο. Η κλεψύδρα –στην κυριολεξία, «αυτή που κλέβει το νερό», το ρολόι βάσει του οποίου χρονομετρούσαν τις διαδικασίες– ρυθμιζόταν από έναν υπεύθυνο δημόσιο δούλο, τον «εφ' ύδωρ», και φυλασσόταν εκτός της αίθουσας, στο βόρειο τείχος δυτικά της εισόδου. Επρόκειτο για ένα πήλινο αγγείο με οπή υπερχείλισης κοντά στο χείλος του και ορειχάλκινο σωλήνα ο οποίος εξέρρεε στη βάση. Το αγγείο γέμιζε νερό ως το σημείο υπερχείλισης κι ύστερα το νερό κυλούσε έξω από το σωλήνα σε ένα άλλο παρόμοιο αγγείο που ήταν τοποθετημένο κάτω από το πρώτο· ο χρόνος για τις αγορεύσεις υπολογιζόταν σύμφωνα με πολλά ανάλογα αγγεία και πρωταρχική λειτουργία της κλεψύδρας δεν ήταν να περιορίσει την έκταση των αγορεύσεων, όσο να εξασφαλίσει ότι οι αντίδικοι θα είχαν αρκετό χρόνο για τις αγορεύσεις τους. Η διάρκεια των αγορεύσεων διέφερε ανάλογα με το είδος της δίκης, αλλά καμιά δίκη δε διαρκούσε πάνω από μία μέρα, ενώ αρκετές τελείωναν πολύ πιο γρήγορα για να έχει τη δυνατότητα το δικαστήριο να εξετάζει πολλές υποθέσεις μέσα σε μια μέρα. Η δίκη του Σωκράτη διήρκεσε μια ολόκληρη μέρα, αν κι εκείνος διαμαρτυρήθηκε, επιχειρηματολογώντας βάσιμα αναφορικά με τον χρονικό περιορισμό.¹

Ο αριθμός των δικαστών που λάμβαναν μέρος στις αθηναϊκές δίκες φαντάζει ασύλληπτος με τα σημερινά δεδομένα: ο μικρότερος αριθμός ενόρκων² που έχει ακουστεί για ιδιωτική υπόθεση στα τέλη του 4ου αιώνα, ήταν 201· οι πιο κρίσιμες δημόσιες υποθέσεις μπορούσαν να δικαστούν από ένα σύνολο έξι χιλιάδων ατόμων. Είναι εκπληκτική η δέσμευση των απλών ανθρώπων να αφιερώσουν χρόνο και ενέργεια στην άσκηση δημοκρατικής δικαιοσύνης. Στις αρχές κάθε έτους εκλέγονταν έξι χιλιάδες δικα-

στές από τους οποίους προέρχονταν οι ένορκοι κάθε δίκης· ο απαραίτητος αριθμός απ' αυτούς τους έξι χιλιάδες μοιραζόταν με κλήρο σε διάφορα δικαστήρια. Το αριθμητικό μέγεθος των δικαστών εν μέρει λειτουργούσε αποτρεπτικά για απόπειρες δωροδοκιών, αλλά το σημαντικότερο ήταν πως τα δικαστήρια συνιστούσαν θεμελιώδες εργαλείο της δημοκρατίας και η μαζικότητά τους έπρεπε να διασφαλίζει την πραγμάτωση της βούλησης του λαού.

Οι ένορκοι αποτελούσαν αντιπροσωπευτικό δείγμα της μέσης, ενήλικης, αντρικής αθηναϊκής κοινωνίας, από την άποψη της ηλικίας, του εισοδήματος, των επαγγελμάτων και ούτω καθεξής, με μια ελαφριά προκατάληψη ως προς τους φτωχούς, που είχαν ανάγκη τα χρήματα τα οποία κατέβαλε η πολιτεία. Από το 420, οι δικαστές πληρώνονταν τρεις οβολούς για μια ημερήσια συνεδρίαση – ποσό το οποίο από μόνο του δεν εξασφάλιζε αξιοπρεπή διαβίωση, ωστόσο συμπλήρωνε άλλες πηγές εισοδήματος ώστε να είναι δυνατή η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου ενός φτωχού ανθρώπου. Στη δίκη του Σωκράτη, σχεδόν σίγουρα ήταν παρόντες 500 ή 501 δικαστές, το σύνηθες ελάχιστο της εποχής. Με τις τρομακτικές απώλειες που υπέστη η Αθήνα ως συνέπεια του μακροχρόνιου πολέμου με τη Σπάρτη, ο οποίος έληξε με την ήττα της, δεν πρέπει να υπήρχαν πάνω από είκοσι χιλιάδες πολίτες διαθέσιμοι να στελεχώσουν το σώμα των ενόρκων (τα μέλη του οποίου έπρεπε να είναι άντρες άνω των τριάντα ετών). Έτσι, ο Σωκράτης δικάστηκε από ένα ικανό ποσοστό συμπολιτών του.

Όταν οι δικαστές συγκεντρώνονταν, διαβαζόταν το κατηγορητήριο από έναν βοηθό του άρχοντα βασιλέα. Ακολουθούσαν οι αγορεύσεις των κατηγορών κι ύστερα του κατηγορουμένου και, αν υπήρχαν, κατέθεταν ένας με δύο μάρτυρες υπεράσπισης. Στη συνέχεια, οι δικαστές ψήφιζαν χωρίς χρονοτριβή για την ενοχή ή την αθωότητα του κατηγορουμένου. Το σύστημα ψηφοφορίας στη δίκη του Σωκράτη το 399 ήταν σχετικά καινούργιο αλλά πολύ βελτιωμένο σε σχέση με το προηγούμενό του. Οι δικαστές λάμβαναν δύο ψήφους, σαφώς διαχωρισμένες, ώστε η μία να υποδηλώνει το «ψηφίζω υπέρ της καταδίκης» και η άλλη «ψηφίζω υπέρ της αθωότητας». Η ψήφος ήταν ένας μικρός μπρούτζινος δίσκος

με οπή στο κέντρο την οποία διαπερνούσε είτε ένας κοίλος σωλήνας (καταδικαστική ψήφος) είτε ένας συμπαγής σωλήνας (αθωωτική ψήφος). Ο κάθε δικαστής πλησίαζε ένα αγγείο κι έριχνε μέσα τη μία από τις δύο ψήφους κι έπειτα πήγαινε σε ένα δεύτερο αγγείο και έριχνε μέσα την άχρηστη ψήφο. Όταν ολοκληρωνόταν η ψηφοφορία, καταμετρούνταν οι ψήφοι από το πρώτο αγγείο και μετά ελέγχονταν σε αντιπαράβολή με τις ψήφους του δεύτερου. Η μυστικότητα διασφαλιζόταν από το γεγονός ότι οι δικαστές κρατούσαν τις ψήφους με τα δάχτυλά τους, κρύβοντας τους άξονες, ώστε κανείς να μην μπορεί να καταλάβει αν ήταν πλήρεις ή διάτρητες. Γενικά, όμως, η χρήση της ψηφοφορίας στην αρχαία Αθήνα αποσκοπούσε περισσότερο στην ακρίβεια παρά στη μυστικότητα, δεδομένου ότι οι ψήφοι καταμετρούνταν και δε γίνονταν απλώς εκτιμήσεις με βάση τις φωνασκίες ή το σήκωμα του χεριού.

Η δίκη του Σωκράτη ανήκει σε μια συνηθισμένη κατηγορία που τυπικά είναι γνωστή ως «αγώνες τιμητοί», στο πλαίσιο της οποίας επιτρέπονταν περισσότερες, αν και σύντομες, αγορεύσεις. Υπήρχαν περιπτώσεις όπου η πολιτεία αναγνώριζε βαθμούς ενοχής, οπότε όταν ο κατηγορος πρότεινε μια ποινή, ο κατηγορούμενος αντιπρότεινε μια λιγότερη αυστηρή ποινή, και ξεκινούσε ένας δεύτερος κύκλος ψηφοφορίας από τους δικαστές ώστε να αποφασιστεί ποια από τις δύο ποινές θα επέβαλε το δικαστήριο. Και στους δύο γύρους αρκούσε απλή πλειοψηφία· η ισοψηφία ήταν υπέρ του κατηγορουμένου.

Η δίκη προσέλκυσε την προσοχή πολλών ανθρώπων της εποχής, αλλά έγινε περιλάλητη στους αιώνες που ακολούθησαν. Έτσι εξηγείται το ευτύχημα της διάσωσης αυτούσιου του κειμένου των κατηγοριών που διατυπώθηκαν σε βάρος του, αν και από έναν βιογράφο του Σωκράτη έξι αιώνες αργότερα (αντλώντας προφανώς πληροφορίες από έναν όχι και τόσο παλαιότερο ιστορικό που ισχυρίστηκε ότι βρήκε το έγγραφο στα αθηναϊκά αρχεία):

Ο Μέλιτος ο Πιθεύς, γιος του Μέλπτου, κατέθεσε την παρακάτω ένορκη μήνυση εναντίον του Σωκράτη, γιου του Σωφρο-

νίσκου, από το δήμο της Αλωπεκής: ο Σωκράτης δεν αναγνωρίζει τους θεούς που αναγνωρίζει η πόλη, εισάγει νέες θεότητες και διαφθείρει τους νέους. Η ποινή που προτείνεται είναι ο θάνατος.³

Η δίκη του Σωκράτη, λοιπόν, ήταν μια από πολλές ανάλογες γνωστές δίκες βασισμένες στη θεμελιώδη κατηγορία της ασέβειας, διωκόμενου αδικήματος σύμφωνα με τον αθηναϊκό νόμο. Ο Μέλητος είχε απαιτήσει τη θανατική καταδίκη του Σωκράτη και τα κατάφερε· αργότερα θα παραθέσω όσα γνωρίζουμε ή μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε αναφορικά με τον Μέλητο και τους υπόλοιπους κατηγορούς, τον Άνυτο από το δήμο Ευώνυμον και τον Λύκωνα από το δήμο Θορικό. Ο θάνατος ήταν η ποινή ή η ενδεχόμενη ποινή την οποία επέσυρε ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός σοβαρών κατηγοριών στην κλασική Αθήνα. Έχοντας χάσει τη δίκη, ο Σωκράτης οδηγήθηκε κατευθείαν από το δικαστήριο στη φυλακή, όχι πολύ μακριά από την Αθηναϊκή Αγορά. Η φυλάκιση δεν αποτελούσε, όπως στην εποχή μας, συνηθισμένη τιμωρία· οι πιο διαδεδομένες ποινές ήταν ο θάνατος, η στέρηση του εκλογικού δικαιώματος, η δήμευση της ακίνητης περιουσίας και η επιβολή προστίμου. Οι φυλακές χρησιμοποιούνταν λιγότερο ως χώροι μακροχρόνιου εγκλεισμού και περισσότερο ως προσωρινά κρατητήρια (δεσμοπήρια) για όσους ανέμεναν εκτέλεση, για τους οφειλέτες του δημοσίου και για κάποιες κατηγορίες εγκληματιών ενόσω περίμεναν να δικαστούν· τελούσαν υπό τη δικαιοδοσία μιας επιτροπής που εκλεγόταν κάθε χρόνο και ήταν κοινώς –και όχι κακόβουλα– γνωστή ως «οι Ένδεκα». Την επιτροπή επάνδρωναν άτομα ταπεινής καταγωγής όπως δεσμοφύλακες, οι οποίοι τις περισσότερες φορές ήταν δημόσιοι δούλοι.

Η εκτέλεση συνήθως ακολουθούσε μία ή δύο μέρες μετά την ανακοίνωση της ετυμηγορίας για την ενοχή, αλλά στην περίπτωση του Σωκράτη η μοίρα θέλησε να του παρατείνει τη ζωή για λίγο. Την περίοδο εκείνη λάμβαναν χώρα τα Δήλια, η ετήσια γιορτή του Απόλλωνα στο νησί της Δήλου, και απαγορεύονταν οι εκτελέσεις ώστε να μη μολυνθεί το ιερό νησί. Έτσι, ο Σωκράτης πα-

ρέμεινε στη φυλακή επί τριάντα μέρες, αναμένοντας την επιστροφή του επίσημου αθηναϊκού πλοίου από τη γιορτή (είχε αναχωρήσει για τη Δήλο μια μέρα πριν από τη δίκη του και η επάνοδος του καθυστέρησε λόγω θυελλωδών ανέμων). Ο Απόλλων, ο θεός με τον οποίο ο Σωκράτης ένωθε πιο κοντά, τον φρόντιζε μέχρι το τέλος του.

Αν πιστέψουμε τον Πλάτωνα,⁴ ο Σωκράτης περνούσε την ώρα του συζητώντας με φίλους και συγγενείς και συνθέτοντας ποιήματα (οι μόνες γνωστές απόπειρές του στον γραπτό λόγο). Οι επισκέπτες μπορούσαν να επισκεφθούν τη φυλακή οποιαδήποτε στιγμή της μέρας ή της νύχτας κι έπρεπε να φέρουν φαγητό για τους κρατούμενους, καθώς οι μερίδες ήταν μηδαμινές ως ανύπαρκτες. Μέχρι την τελευταία μέρα, όμως, οπότε και τον ελευθέρωσαν σε ένδειξη ελέους, παρέμενε αλυσοδεμένος· αυτό συνέβαινε διότι το προσωπικό που απασχολούσαν ήταν μειωμένο κι επειδή τα οικοδομικά υλικά με τα οποία είχαν κατασκευαστεί οι φυλακές ήταν τέτοια που διευκόλυναν τις δραπετεύσεις: ο κατάδικος θα μπορούσε απλώς να ανοίξει μια τρύπα στον σχετικά σαθρό τοίχο (η αρχαία ελληνική λέξη για το διαρρήκτη είναι «τοιχωρύχος»). Ακόμη και αλυσοδεμένος, όμως, θα μπορούσε να αποδράσει αν το επιθυμούσε, και δεν ήταν λίγοι οι φίλοι του που το είχαν προτείνει. Εκείνος όμως αρνήθηκε.⁵ Έχοντας ήδη απορρίψει την πρόταση να εξοριστεί πριν από τη δίκη (όταν ήταν επιτρεπτό και σχεδόν απόλυτα νόμιμο), δεν μπορούσε τώρα να δραπετεύσει παράνομα. Υποστήριξε πως αυτό θα έβλαπτε την πόλη⁶ κι όταν βλάπτεις κάποιον ή κάτι, διαπράττεις μια άδικη πράξη και τραυματίζεις την ψυχή του· κι ο Σωκράτης υπερηφανευόταν πως δεν είχε αδικήσει ποτέ κανέναν στη ζωή του.

Όταν κάποια στιγμή το πλοίο επέστρεψε από τη Δήλο, ο Σωκράτης εκτελέστηκε πίνοντας κώνειο. Αυτή η μορφή εκτέλεσης είχε αρχίσει να εφαρμόζεται μερικά χρόνια νωρίτερα και ακόμη δεν είχε αντικαταστήσει την πιο συνήθη μέθοδο (ένα είδος σταύρωσης), ίσως επειδή θεωρούνταν δαπανηρή· όπως και να 'χει, τη δόση του κώνειου πλήρωναν οι συγγενείς ή οι φίλοι του κατάδικου και όχι το κράτος – στην ουσία εξασφάλιζαν έναν πιο ήπιο θά-

νατο για το φίλο τους. Το κράτος είχε εγκρίνει τη χρήση του κώνειου διότι το έπαιρνε μόνος του ο κατάδικος και ήταν επίσης αναίμακτο, άρα απάλλασε την πόλη από το μίasma της ενοχής.

Στο παρελθόν, πίστευαν ότι ο θάνατος με κώνειο ήταν φρικτός και επώδυνος, με σπασμούς, πνιγμό και εμετό· πλέον όμως γνωρίζουμε, χάρη στην κλασικίστρια και ερασιτέχνη τοξικολόγο Ένιντ Μπλοχ,⁷ πως το συγκεκριμένο είδος κώνειου το οποίο χρησιμοποιούσαν στην αρχαία Αθήνα (το *Conium maculatum* που φύτρωνε στις πλαγιές του Υμηττού) ήταν δραστικό μεν, αλλά χωρίς ιδιαίτερα επώδυνα συμπτώματα. Η επίδρασή του ήταν περίπου όπως την περιγράφει ο Πλάτων στον επίλογο του διαλόγου του *Φαίδων*⁸, ένα έξοχο και εμβριθές έργο που διαδραματίζεται στη φυλακή την τελευταία μέρα της ζωής του Σωκράτη. Ο Πλάτων ορθά παρουσιάζει τον αγαπημένο του δάσκαλο να αργοπεθαίνει, εμφανίζοντας συμπτώματα παράλυσης και τελικά ασφυξίας. Στη συνέχεια, η οικογένεια και οι φίλοι του πήραν τη σορό του και τηρήθηκε το σύνηθες νεκρώσιμο τελετουργικό.

Η δίκη και ο θάνατος του Σωκράτη αποτελούν συμβολικές στιγμές στην ιστορία του Δυτικού πολιτισμού. Η αντίληψή μας αναφορικά με τα γεγονότα εκείνα –η οποία διαμορφώθηκε από τους οπαδούς του και αποτυπώθηκε σε αναρίθμητα έργα λόγου και τέχνης– είναι πως πάνω σε μια έξαρση αφροσύνης η αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία καταδίκασε σε θάνατο έναν αριστοκράτη. Μόνο που η κρατούσα αντίληψη δεν είναι απαραίτητα και η αληθινή.

Η κατηγορία που διατυπώθηκε εναντίον του για ασέβεια προς τους θεούς και διαφθορά των νέων ήταν από μόνη της δυνητικά ολέθρια, ωστόσο, οι διώκτες του ισχυρίστηκαν ή υπονόησαν επιπροσθέτως πως ο Σωκράτης ήταν ένας ελιτιστής, ο οποίος περιβαλλόταν από πολιτικά ανεπιθύμητους ανθρώπους. Επιπλέον, δε, όπως καταδεικνύει ο Ρόμπιν Γουότερφιλντ, οι εν λόγω μομφές εμπεριείχαν μεγάλο ποσοστό αλήθειας.

Εν μέρει, η δίκη ήταν η απάντηση σε μια ταραγμένη εποχή, την οποία είχαν σημαδέψει ένας καταστροφικός πόλεμος και σαρωτικές κοινωνικές αλλαγές, οπότε προσφέρεται ως φακός μέσα από τον οποίο μπορεί να επιχειρηθεί μια διερεύνηση της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου· τα ιστορικά γεγονότα, με τη σειρά τους, μας επιτρέπουν να δούμε πέρα από το μύθο και να προσεγγίσουμε τον αληθινό Σωκράτη.

Το βιβλίο ΣΩΚΡΑΤΗΣ – Η ΖΩΗ ΤΟΥ, Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ αποτελεί μια έγκυρη περιγραφή μιας από τις πιο καθοριστικές περιόδους του Δυτικού πολιτισμού.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.
ΤΑΤΟΪΟΥ 121, ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΤΗΛ.: 210 28 04 800 • FAX: 210 28 19 550
www.psichogios.gr • e-mail: info@psichogios.gr

ISBN 978-960-453-701-3

9 789604 537013

ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ: 07677

ΔΙΑΒΑΖΩ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ ΓΙΑΤΙ ΜΕ ΕΝΑ ΒΙΒΛΙΟ ΤΑΞΙΔΕΥΩ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ